

OBSERVAȚII PRIVIND PRODUCȚIA OPAȚELOR ROMANE LUCRATE LA ROATĂ DIN PROVINCIA DACIA

Doina Benea*

Bemerkungen über die Produktion der römischen Lampen bei Drehscheibe geformt aus der Provinz Dacia.

Abstract: Die Lampen, die den Gegenstand unserer Arbeit darstellen, sind römische Tonlampen, die *auf der Scheibe* und nicht in *Druckform* gearbeitet wurden. Die typologische Entwicklung dieser Produkte im Laufe der Zeit hat das besondere Interesse der Fachleute erweckt, selbst wenn die Lampen in Bezug auf Form und Dekor nicht außergewöhnlich sind. In spätrömischer Zeit sind die auf der Scheibe gearbeiteten Lampen insbesondere für das Militär und sein Umfeld kennzeichnend. Das Erscheinen dieses Lampentyps auf dem Gebiet der ehemaligen Provinz Dakien ist im Laufe der Zeit erkannt worden und darauf beruht die interessante Frage, ob sie örtliche Produkte oder Importe waren.

Für die auf der Scheibe gearbeiteten Lampen aus Dakien schlagen wir folgende Typologie vor: **TYP I A.** Diese Kategorie umfasst die Exemplare mit folgenden Formmerkmalen: *Stoff:* *feine* rote, gut ausgearbeitete Paste, auf der Scheibe gearbeitet; *Beschreibung:* Der Behälter ist rund und abgeflacht; der Spiegel ist leicht eingetieft mit einem kleinen Ölloch in der Mitte, eine Rippe trennt den Spiegel von der einfachen unverzierten Schulter ab; manche Lampen haben lamellenförmige Henkel; der Behälter ist meist wenig hoch, zwischen 1,50–2,00 cm, folglich fasst er wenig Öl; *Datierung:* Die Funde stammen aus dem Tempel des Äskulap und der Hygieia von Ulpia Traiana, der zwischen Mitte und zweite Hälfte des 2. Jh. datiert wird und sind bislang die einzigen, die genau datiert werden können; **TYP I B.** Das *Rohmaterial* der Lampen dieser Kategorie ähnelt dem Ton, der im Allgemeinen für die gewöhnlichen römischen Gefäße verwendet wurde, er ist *mit bearbeitetem Sand und manchmal auch Glimmer gemagert* worden; der Ton ist halbfine und ziegelrot. *Beschreibung:* Dieselben Formmerkmale mit kleinen Unterschieden, wie ein größeres Ölloch, wobei der Spiegel immer kleiner wird. Der Behälter wird größer und ist gewöhnlich 2,00–3,00 cm hoch, das Ölloch wird meist weiter, die Schnauze leicht länglich, mit oder ohne Scheibenhenkel.

Die bekannten Funde werden in die Zeit der Provinz zwischen die zweite Hälfte des 2. und das 3. Jh. datiert. Von Romula stammt eine Lampe aus einer villa suburbana, die zwischen die zweite Hälfte des 2. und erste Hälfte des 3. Jh. datiert wird; **TYP II. A.** Das *Rohmaterial* ist eine rötlich-ziegelrote halbfine Paste aus Ton, mit Glimmer und Sand gemagert. Die Struktur der Lampen weist bestimmte wichtige Unterschiede auf, die sie von den Merkmalen der vorigen Varianten durch die veränderte Form abheben: Der Behälter hat die Form eines Kegelstumpfes (3,00–4,00 cm hoch) und erhält ein größeres Volumen, der Deckel ist flach, der äußere Rand hat eine leicht vorspringende Rippe, das Ölloch ist klein, die Schnauze unmittelbar auf der Schulter angesetzt, wie im Falle der Fundstücke von Tibiscum. Das *Datieren* der Fundstücke ist schwierig; **Typ II B.** Das *Rohmaterial* der Lampen dieser Kategorie hat eine Paste *mit groben bearbeitetem Sand und manchmal auch Glimmer gemagert* worden ist; der Ton ist halbfine und hat eine braun rotliche oder rote Farbe. *Beschreibung:* der Behälter hat eines Kegelstumpfes Form, der Deckel ist flach, die Lampen haben eine längliche **Schnauze**. Die Datierung für die Lampe aus Romula welche in der villa suburbana gefunden wurde ist allgemein in 2–3 Jhdt datiert, und die anderen Lampe von Sucidava hingegen wird ins 4. Jh. datiert, so wie jene von Gornea, mit guten Analogien bei Carnuntum; **Typ III.** *Rohmaterial:* Grobkörnig, mit ziemlich hohem Anteil an Sand, im Allgemeinen nachlässig ausgearbeitet, rotbraun oder grau. *Beschreibung:* Die Form ist die eines ausgeprägten Kegelstumpfes, ein großes Ölloch nimmt den ganzen Spiegel ein, eine hohe Schulter trennt das Ölloch ab; der Spiegel wird von einer einfachen breiten Rippe abgetrennt, die am Behälter angesetzt ist. Der Lampenkörper wurde für das Brennloch durchbohrt. Die Höhe überschreitet meist 3,00 cm. Es gibt einfache aufgelegte Scheiben- oder Ringhenkel. Die Lampen haben ein bis drei Brennlöcher, die in den Behälter eingebohrt wurden.

Man kann zumindest im Falle der Funde aus den spätrömischen Wehranlagen des Typs quadriburgia (Gornea, Dierna, Hinova, Sucidava usw) die Möglichkeit nicht ausschließen, dass die auf der Scheibe gearbeiteten einfachen roten und die glasierten Lampen *Importe* aus Ortschaften südlich der Donau darstellen, so wie N. Gudea vermutet hat.

Die auf der Scheibe gearbeiteten römischen Lampen sind spezifische *örtliche Erzeugnisse* der römischen Provinzen, die im Laufe der Zeit eine Entwicklung erfahren und als bedeutendere Varianten die in Druckform gearbeiteten allmählich ersetzen.

* Universitatea de Vest, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, Timișoara, e-mail: doinabenea@yahoo.co.uk

Schüsselwörter: *Dacia, Lampen auf die Scheibe geformt; Locale Werkstätten, Datierung: 2.–4. Jht.*

Cuvinte cheie: *Dacia, opaițe lucrate la roată, ateliere locale, datare: sec. II-IV p. Chr.*

1. Introducere

Opațiile care formează obiectul lucrării noastre sunt lămpile romane din lut confecționate *la roată* și nu în *tipar*. Evoluția tipologică în timp a unor astfel de piese a condus la apariția unui interes aparte în lumea științifică, chiar dacă opaițele nu excelează prin anumite elemente specifice morfologice sau de natură ornamentală. În epoca romană târzie, opaițele lucrate la roată formează un grup aparte, caracteristic îndeobște mediului militar. Prezența acestui tip de lămpi în teritoriul fostei provincii Dacia s-a conturat în timp oferind o bază de discuție interesantă, dacă ele sunt produse locale sau, dimpotrivă, ele au fost importate.

1.1. Stadiul cercetărilor

În decursul timpului, un număr relativ mare de lucrări a abordat studierea opaițelor lucrate la roată, care cunosc o evoluție îndelungată în timp, dar sunt caracteristice secolului III/spre sfârșitul secolului și continuând în secolul următor. Cităm selectiv: lucrările lui D. Iványi (1935)¹, unde opaițele sunt încadrate în tipul XXII și T. Szentlélek (1969), care atrage atenția asupra evoluției formei pieselor cu oarecare date noi. Datarea este îndeobște plasată în secolele III-IV.

Un aport substanțial la studierea acestei categorii de lămpi îl prezintă studiul întreprins asupra pieselor păstrate în Muzeul din Zagreb de către Vikić-Belancić (1975)², pentru care autoarea a realizat o tipologie proprie cu posibilități de încadrare cronologică în bună măsură bazată pe descoperiri monetare, ceea ce asigură o precizare importantă pentru studiul de analiză. Între studiile pentru opaițele de acest tip, descoperite în diferite complexe aflate în colecția Muzeului Național din Niș (Serbia), se numără cel al lui Al. Jovanović (1976)³, pentru lămpile lucrate la roată de la Carnuntum, cel al doamnei Alram-Stern (1989)⁴, iar pentru lămpile descoperite de la Sirmium, încadrate în tipul XXII cu o datare în epoca romană târzie este lucrarea lui James C. Rubright (1973)⁵.

Recent, un atelier de astfel de lămpi a fost identificat, în anul 2003, la Novae de către P. Dyczek, datat în secolul al IV-lea, meritul său fiind acela de a fi reușit să realizeze chiar o tipologie evolutivă a acestei categorii de artefacte⁶.

Mult îmbogățit sub aspectul informației este studiul lui G. Kuzmanov (1992)⁷, asupra opaițelor lucrate la roată păstrate în colecția Muzeului Național de Arheologie din Sofia, care organizează întregul inventar al lămpilor lucrate la roată în tipurile XXXIX-XLII, aducând detalieri asupra evoluției lor, întregul material fiind organizat într-un număr de 5 variante databile în secolele III-IV.

Opațiile romane de epocă târzie lucrate la roată sunt prezente în întregul areal al Europei centrale și de sud-est. Însă evoluția lor în timp este îndelungată încă din timpul Principatului, fapt evidențiat tot mai mult de lucrările mai noi care tratează această problematică. În vestul Imperiului, atenția acordată lămpilor lucrate la roată nu apare prea mult evidențiată cu excepția epocii romane târzii.

În anul 2001, A. Crnobrajna publica un prim lot de opaițe lucrate la roată (43 de piese), provenind în mare parte din descoperiri mai vechi, din care 34 de lămpi au apărut până în anul 1944. Piese au fost descoperite pe teritoriul coloniei Singidunum⁸. Autorul încearcă și reușește să localizeze aproximativ arealul de unde proveneau piesele și pe această bază, adunând cu atenție informațiile documentare asupra săpăturilor sistematice sau de mică amploare, să dateze opaițele provenite din zona respectivă de la sfârșitul secolului al II-lea și în continuare, cu deosebire, în secolul al III-lea. Rezultatele obținute au evidențiat posibilitatea datării opaițelor lucrate la roată și, mai ales, o organizare tipologică a materialului

¹ Iványi 1935, 16–17 care a observat tipologic 5 variante în funcție de dispunerea ciocului.

² Vikić-Belancić 1975, 61–62, cat. 999–1076.

³ Jovanović 1976, 74–80.

⁴ Alram-Stern 1989, 53–55.

⁵ Rubright 1973, 45–77.

⁶ Dyczek 2005, 301–306.

⁷ Kuzmanov 1992, 47, 49, cat. Nr. 364–399.

⁸ Crnobrajna 2000–2001, 67–68.

descoperit în mai multe variante pe baza formei corpului piesei, a rezervorului plat, a ciocului de ardere, a formei apucătorii, dimensiunii reduse a ciocului de alimentare. Prin aceasta, autorul a găsit analogii cu Loeschcke VIII, cu o datare îndelungată în timp, în secolele I-III⁹.

Recent, în anul 2011, în catalogul opaițelor provenite de la Singidunum și prezentate în expoziția de la Belgrad, S. Krunic atrage atenția, între alte tipuri de opaițe și asupra pieselor lucrate la roată databile în timpul secolelor II-III, reluând discuția și aducând noi amendamente favorabile unei datări mai timpurii, chiar din secolul al II-lea¹⁰. Autoarea aduce în discuție descoperirile din Dacia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, din templul lui Aesculap și Hygia, publicate riguros de către D. Alicu, care asigură o datare ulterioară războaielor marcomanice. Este vorba de un număr de 13 opaițe lucrate la roată provenite din acest complex¹¹. Cele mai timpurii forme de opaițe lucrate la roată provin din Britannia, unde apar alături de lămpi lucrate în tipar databile înainte de începutul secolului al II-lea și apoi în morminte în tot secolul al II-lea¹². S. Krunic grupează descoperirile de lămpi de la Singidunum în 8 variante¹³. Analiza morfologică se bazează pe observații ce privesc forma rezervorului, discul, orificiul de alimentare, etc.

Cam tot în această perioadă, respectiv anii 2001–2002, C. Roman și-a propus o analiză asupra tuturor opaițelor romane lucrate la roată din provincia Dacia, pe baza aceluiași principii ca și A. Crnobraja și S. Krunic, încercând evidențierea unor elemente de cronologie constatate pe baza datelor oferite de contextul de descoperire pentru anumite lămpi¹⁴. În acest sens, cel mai riguros datate descoperiri sunt cele care provin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, din templul lui Aesculap și Hygia. Rezultatele sunt parțiale în acest sens, din cauza dificultăților de identificare a contextului de descoperire a pieselor, dar mai ales a numărului mare de piese pe care autorul nu a reușit să-l stăpânească ca informație și să-l organizeze în mod corespunzător. Ca atare, din păcate, până la sfârșitul studiului redactat în engleză¹⁵ și în limba română¹⁶ s-au amestecat piesele provenind din provincia Dacia cu altele provenind din analogii din Imperiu, pentru care autorul nu a mai oferit locul de descoperire (piesele nr. 175–193), ele rămânând în aer, ca informație¹⁷. Încercarea de grupare morfologică a pieselor nu a reușit să aducă o clasificare corectă a acestora și cu atât mai puțin o încadrare cronologică corectă. *Credem că, în această etapă a analizei lămpilor lucrate la roată, se impune o analiză clară doar pe materialul arheologic și datat riguros pentru a încerca apoi stabilirea unor repere mai largi de tipuri și variante în acest sens.* Acest lucru se impune cu acuitate, întrucât puține descoperiri din Dacia sunt actualmente databile riguros, precum cele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa – templul lui Aesculap¹⁸, Romula – *villa suburbana*¹⁹.

Dar este evidentă situația cunoscută și în alte provincii romane din spațiul balcanic și nu numai, potrivit căreia asemenea lămpi lucrate la roată apar deja din secolul al II-lea și continuă până în epoca romană târzie. A. Crnobraja apreciază, dimpotrivă, sistarea producției lămpilor lucrate la roată la mijlocul secolului al III-lea²⁰. Pe baza noilor descoperiri, S. Krunic demonstrează prezența unor astfel de lămpi în așezarea civilă de la Singidunum ca indiciu de producție locală și de datare în secolele II-III²¹. Situația în provincia Dacia este în bună măsură similară, dar se observă și anumite elemente specifice pentru spațiul nord-dunărean.

⁹ Loeschcke 1919, 237.

¹⁰ Krunic 2011, 218–221, tipul XIX.

¹¹ Alicu 1994, 120, tipul V.

¹² Eckardt 2002, 206, apud Krunic 2011, 218. Eckardt le grupează în mai multe variante în funcție de structura lor morfologică.

¹³ Krunic 2011, 218–219.

¹⁴ Roman 2000, Roman 2001–2002, 129–178. În acest sens, autorul a încercat o grupare a întregului material cunoscut în ideea realizării unei tipologii cât mai riguroase, ceea ce din păcate autorului nu i-a prea reușit decât parțial întrucât se pare că a preluat în mare parte desenele din publicații sau realizate foarte schematic după fotografii, ceea ce nu a oferit o bază corectă de discuție astfel încât, de fapt, autorul în datarea opaițelor va utiliza mai ales anumite observații preluate din literatura de specialitate pe baza analogiilor cunoscute. În bună măsură o serie de variante în cadrul tipurilor propuse de autor, de fapt, nu sunt clare și nu există în tipologia încercată.

¹⁵ Roman 2001.

¹⁶ Roman 2001–2002, 129–168.

¹⁷ Roman 2001–2002, 145–148. Undeva credem că autorul a fost depășit de informația documentară neputând să o mai asimileze, lucru explicabil având importanța studiului și tinerețea autorului.

¹⁸ Alicu 1994, 120, tipul V.

¹⁹ Popilian 1976, 221–250.

²⁰ Crnobraja 2000–2001, 74–76.

²¹ Krunic 2011, 221.

În literatura de specialitate românească, studiarea acestei categorii de opaițe este relativ de dată recentă, deși anumite piese au apărut publicate în cataloagele de opaițe romane descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa²², Apulum²³, Tibiscum²⁴, Potaissa²⁵, Porolissum²⁶ sau cu ocazia unor prezentări generale asupra ceramicii romane descoperite la Romula, Slăveni²⁷, etc.

Organizarea în România la Zalău, în anul 2006, a celui de-al III-lea Congres asupra instrumentelor de iluminat a oferit posibilitatea organizării a două expoziții privind opaițele romane de pe teritoriul Daciei Romane la Cluj-Napoca și Zalău, însoțite de cataloage importante ca suport științific, ceea ce a impulsionat și influențat pozitiv studiarea în acest domeniu²⁸. Sub aspectul studiului tipologic al lămpilor de lut lucrate în tipar din provincia Dacia, literatura de specialitate românească a adus contribuții reale în depistarea unor centre de producție locale asupra importului de lămpi din alte provincii. Poate mai puțin s-a intervenit în analiza suportului iconografic al pieselor, care în general este de factură modestă, mai ales cele cu caracter laic și chiar votiv.

Un bogat material ilustrativ asupra lămpilor romane din Dacia oferă catalogul *Lychnus et Lampas*, tipărit de Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca cu ocazia Congresului Internațional organizat la Zalău.

De o importanță aparte este lucrarea relativ recentă a lui N. Gudea (2008)²⁹. Autorul a întreprins un studiu atent asupra opaițelor glazurate de factură romană târzie descoperite pe teritoriul mai multor provincii: Pannonia, Moesia I, Dacia Ripensis, Moesia II, atrăgând atenția asupra pieselor descoperite pe ambele maluri ale fluviului (deci și pe teritoriul fostei provincii Dacia), cu eventualele ateliere ceramice producătoare de lămpi glazurate, încadrarea cronologică a activității lor și implicit comerțul cu astfel de piese.

2. Opaițele romane lucrate la roată din provincia Dacia

După cum remarcam mai sus, lămpi executate la roată în Dacia au fost identificate în câteva complexe arheologice datate din secolul al II-lea de la Ulpia Traiana – templul lui Aesculap și Hygia³⁰. Apoi, în alte situri s-a putut observa prezența acestei categorii de opaițe datate într-un cadru mai larg al secolilor II-III³¹.

Adunarea artefactelor cunoscute, în mare parte, în literatura de specialitate a oferit o bază de date și o analiză importantă care credem că va oferi posibilitatea grupării într-o tipologie coerentă și, în același timp, funcțională. În general, lămpile sunt apropiate ca structură morfologică, ceea ce permite o diferențiere a lor fiind *pasta* fină sau, dimpotrivă, zgrunțuroasă ca execuție din care au fost fabricate piesele, tehnica de confecționare atentă sau, dimpotrivă, mai neglijentă a pieselor; modul de execuție a unor componente ale lămpii – orificiile, rezervorul, modul de aplicare al torții, alături de anumite specificități proprii unor centre de olărie, cum ar fi cele de la Romula, Tibiscum, care contribuie la evidențierea unor posibile piese locale etc.

O prima tentativă de tipologizare a fondului de opaițe lucrate la roată, cunoscut până la nivelul anului 2000 în provincia Dacia, a încercat C. Roman prin studiul menționat mai sus. Sub aspectul informației bibliografice, am utilizat lucrarea de față, dar sub aspectul tipurilor și variantelor propuse de autor am încercat să integrăm tipologic piesele din Dacia, pe baza analizei proprii asupra lămpilor studiate și, mai ales, a materialului documentar evidențiat de descoperirile din sudul Dunării, de la Singidunum, apoi Poetovio, Vindobona, etc. Evident, în acest moment, cea mai importantă lucrare ni se pare catalogul pieselor realizat în anul 2011 de Slavica Krunic³².

²² Alicu 1994.

²³ Băluță 1965, 277–293.

²⁴ Benea 1990, 139–168.

²⁵ Cătinăș 1996, mss.

²⁶ Roman 2006.

²⁷ Popilian 1997, 7–21.

²⁸ Instrumente de iluminat 2006; Lychnus 2006.

²⁹ Gudea 2008, 97–116.

³⁰ Vezi nota 18.

³¹ Vezi mai jos în această lucrare.

³² Vezi mai sus.

Ca atare, vom încerca coroborarea informațiilor din Dacia cu provinciile învecinate pentru o imagine cât mai complexă asupra nu doar a pieselor în sine, cât mai ales încadrarea lor cronologică cât mai riguroasă.

Propunem următoarea tipologie pentru opaițele romane lucrate la roată din Dacia:

TIPUL I, cuprinde mai multe variante de lămpi care au fost repartizate în funcție de anumite elemente ale structurii morfologice.

Tipul I A. În această categorie sunt incluse exemplarele care prezintă următoarele caracteristici morfologice: *materie primă, tehnică*: pastă *fină* roșie bine lucrată, cu un finisaj atent, lucrate la roată; *descriere*: opaițele prezintă corpul rotund și plat; discul bine delimitat este ușor concav cu orificiul central de alimentare de mici dimensiuni, o nervură delimitează discul de bordura simplă; discul ocupă centrul piesei, uneori piesele prezintă anse lamelare; de obicei, înălțimea recipientului este mică, cuprinsă între 1,50–2,00 cm, ca atare, capacitatea rezervorului este redusă; *datare*: descoperirile provenite din templul lui Aesculap și Hygia de la Ulpia Traiana se datează între mijlocul și sfârșitul secolului al II-lea. Primele două piese din templu au fost descoperite pe zidul de est al templului refăcut după războaiele marcomanice, așezate chiar pe zid, ceea ce asigură o datare înspre a doua jumătate a secolului al II-lea. O piesă apropiată tipologic este cea descoperită la Hotărani (jud. Olt) și o alta provenind din Oltenia (loc necunoscut)³³, Slăveni, Ilișua³⁴ fără posibilități concrete de datare³⁵ (**Pl. I/1–5**). Alte descoperiri provin de la Câmpulung Jidava și Buciumi (**Pl. I/6, 7–9**). Am putea considera acestea ca o formă timpurie a acestei categorii de lămpi lucrate la roată.

Observații: piesele din această categorie sunt lămpi de formă rotundă, plate în bună măsură, care au o finisare îngrijită. Ele sunt produse ale unor centre de olărie importante cum ar fi cel de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa³⁶.

TIPUL I B. Opaițele din această categorie au o *materie primă* folosită care se apropie de lutul uzitat în mod obișnuit în execuția vaselor de uz comun romane, adică acestea conțin *ca degresant nisip prelucrat, uneori și mică*, iar calitatea este semifină, de culoare roșie cărămizie. *Descriere*: prezintă aceleași caracteristici morfologice cu mici modificări și anume mărirea orificiului de alimentare în detrimentul discului a cărui suprafață este tot mai redusă. Se constată mărirea rezervorului lămpilor, care de regulă are o înălțime cuprinsă între 2,00–3,00 cm, orificiul central se lărgeste, ciocul lămpii este ușor alungit, piesele prezintă sau nu apucători de formă lamelară.

Descoperirile cunoscute până acum se datează în timpul provinciei într-un interval mai larg, între a doua jumătate a secolului al II-lea și secolul al III-lea³⁷. De la Romula provine un opaiț descoperit în *villa suburbana*, care se datează într-un răstimp mai îndelungat cuprins între a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea³⁸. În templul lui Aesculap și Hygia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa sunt cunoscute astfel de exemplare care coexistă cu lămpile lucrate din pastă fină (tipul IA)³⁹ (**Pl. II/3, 5a, 5b, 6**). Analogii directe pentru astfel de piese sunt documentate la Râșnov⁴⁰ și Brețcu⁴¹, fiind un exemplar și la Tibiscum, datat pe baza contextului de descoperire în secolul al III-lea⁴². Un loc distinct ocupă lămpile descoperite în castrul de la Buciumi, cu o pastă nisipoasă de culoare roșie sau brun roșcată, dateate pe baza contextului arheologic în secolele II–III⁴³. De la Ilișua provin alte două exemplare cu o datare însă generală (**Pl. II/1,2**).

Ca o *constatare generală*, se observă că opaițele lucrate la roată din această grupă aparțin unor produse realizate în atelierele locale de olărie, care utilizează aceeași materie primă cu degresant în compoziție,

³³ Lychnus 2006, nr. 46, 47.

³⁴ Lychnus, nr. 46, 47.

³⁵ Alicu 2006, 41, nr. 41, 42, 43; Isac, Roman 2006, nr. 45.

³⁶ vezi Roman 2001–2002 passim, aceeași opinie.

³⁷ Descoperirile cele mai importante sunt documentate din nou la Ulpia Traiana (nr. 63, 64), Sântamaria Pietrii (nr. 55), Slăveni (nr. 64), Ilișua (nr. 58) vezi *Lychnus, Tibiscum* (Benea 1990, 167, fig. 19/124).

³⁸ Popilian 1976, 24, fig. 11/5.

³⁹ Se cuvine a menționa însă că numărul lor este mic față de cel al lămpilor confecționate în tipar descoperite în acest complex. Vezi în acest sens Alicu 2006, nr. 1052.

⁴⁰ Alicu 2006, 58, nota 422. cu bibliografia aferentă.

⁴¹ Benea 1990, 167, Abb. 19/124.

⁴² Benea 1990, 167, fig. 19/124.

⁴³ Gudea, Cosma 2008, pl. 96.

doar puțin finisată, asemănătoare ceramicii romane cu aspect zgrunțuros. Am include aici atelierele de olărie de la Ulpia Traiana (cel care deservea templul lui Aesculap și Hygia), Romula, Slăveni, Tibiscum, cunoscute în acea vreme. Ciocul pieselor este doar ușor scos în afară, discul ușor concav, cu o bordură bine marcată, simplă, nedecorată. Rezervorul pieselor este redus ca și capacitate, deși corpul pieselor s-a înălțat spre 3 cm înălțime. Chiar dacă sunt mai numeroase decât varianta precedentă, piesele rămân reduse proporțional, deși cu o răspândire mai mare teritorială în provincia Dacia față de lămpile lucrate în tipar, ceea ce este firesc.

TIPUL II A. *Materia primă* este lutul cu o pastă semifină, cu mică, nisip ca degresant, de culoare roșie cărămizie. Structura lămpilor prezintă anumite schimbări importante care o îndepărtează de aspectul precedent al lămpilor: prin modificarea formei pieselor, bazinul piesei primește o formă tronconică (cu o înălțime cuprinsă între 3,00–4,00 cm), asigurând rezervorului o capacitate mare de ulei, capacul lămpii este plat, marginea exterioară este marcată printr-o nervură ușor evidențiată, orificiul central este redus ca dimensiuni, ciocul este amplasat fie chiar pe bordură, cum este în cazul unei piese de la Micăsasa (jud. Alba)⁴⁴, a alteia de la Romula descoperită în *villa suburbana*⁴⁵ sau ciocul este puțin tras în afară cum este în cazul unor piese descoperite la: Romula⁴⁶, Apulum⁴⁷, Tibiscum⁴⁸ (**Pl. III/3, 4, 5a, 5b**), Drajna de Sus, Jidava⁴⁹ (**Pl. III/13**). Toarta inelară este aplicată ulterior pe corpul piesei. *Datarea* pieselor este dificil de realizat. Piesa descoperită la Micăsasa este datată în timpul provinciei⁵⁰ (**Pl. III/2**), pe când cele de la Drajna și Jidava, pe baza analogiilor identificate la Romula (Dacia)⁵¹, Sirmium, Krčovačka (Pannonia)⁵², Serdica (Tracia)⁵³, sunt datate într-un interval mai mare, între sfârșitul secolului al II-lea și secolul al IV-lea p.Chr.

TIPUL II. B. *Materia primă* este lutul cu o pastă semifină, cu mică, nisip ca degresant de culoare roșie cărămizie. Bazinul este înălțat, de formă rotundă, discul este simplu cu un orificiu central, bordura este plată, ușor oblică în afară, ceea ce conferă piesei un aspect tronconic, ciocul alungit din corpul lămpii cu o toartă lamelară sau inelară aplicată. Asemenea piese sunt cunoscute la: Sucidava⁵⁴, Romula, Gornea (în fortificația romană târzie)⁵⁵.

Datarea pieselor provenite din fortificațiile de pe malul Dunării, de la Sucidava (**Pl. IV/1**), pe baza contextului de descoperire, este în secolul al IV-lea; la fel se datează și cele provenite din cetatea de la Gornea, cu bune analogii la Carnuntum⁵⁶.

Opaștele lucrate la roată, cu cioc alungit, sunt documentate la Naissus⁵⁷, cu o datare târzie în secolele IV-V. O altă analogie importantă, pentru *lămpile cu ciocul alungit* de la Romula și Gornea, îl oferă opaștele descoperite într-un atelier de olărie de la Novae de către P. Dyczek⁵⁸, datate în prima jumătate a secolului al IV-lea.

Tipurile II A și B de lămpi lucrate la roată, în opinia noastră constituie, de fapt, trecerea spre piesele din tipul III de epocă romană târzie. Ele pot să se fi format încă din timpul provinciei, în a doua jumătate a secolului al III-lea și continuă până în secolul al IV-lea.

Tipul III. *Materia primă*: prezintă un aspect zgrunțuros cu nisip destul de mare în compoziția pastei, finisarea lămpilor este în general neglijentă, culoarea pastei brun roșcată sau gri.

⁴⁴ Lychnus, nr. 48.

⁴⁵ Popilian 1976, 239, fig. 29/1.

⁴⁶ Popilian 1976, 239, fig. 11/6, 29/2. La această variantă mai trebuie adăugată și o piesă provenind dintr-un loc necunoscut publicată inițial de Cl. I. Băluță (Roman 2001–2002, 145, fig. 145).

⁴⁷ Roman 2001–2002, 145, nr. 149, 150; piesa a fost descoperită alături de o monedă de la Claudius al II-lea, ceea ce asigură datarea piesei înspre sfârșitul secolului al III-lea.

⁴⁸ Benea 1996, 59–60, fig. 1/2.

⁴⁹ Negru 1996, 75–80, fig. 2/4, 5.

⁵⁰ Se cuvine a remarca însă că cercetările de la Micăsasa în urma decesului autorului săpăturilor I. Mitrofan au rămas nepublicate, ca atare nu sunt indicii ferme de datare.

⁵¹ Popilian 1976, 239, fig. 11/6, 8.

⁵² Rubright 1973, 63; Vikić-Belančić 1975, 142, nr. 1027 etc.

⁵³ Kuzmanov 1981, 16–17, fig. 5.

⁵⁴ Tudor 1947, 167, fig. 19/10 cu o datare în secolul al IV-lea, spre sfârșitul veacului.

⁵⁵ Gudea 1977, 60, 79, pl. X/1–3.

⁵⁶ Alram-Stern 1989, nr. 587, Pl. 40.

⁵⁷ Jovanović 1976, 74–80, nr. 25.

⁵⁸ Dyczek 2005, 302, fig. 3/1–5.

Descriere: lămpile din această categorie se caracterizează printr-un rezervor de formă tronconică pronunțată, un orificiu de alimentare mare care ocupă locul discului lămpii, o bordură înaltă care delimitează orificiul de alimentare. Discul este delimitat de o bandă simplă, lată, fixată pe bazinul piesei. Corpul piesei a fost perforat pentru orificiul de ardere al lămpii. Înălțimea pieselor de regulă depășește 3,00 cm. Anse simple lamelare ori torți aplicate inelare formează apucătorile pieselor. Piese prezintă unul până la trei ciocuri de ardere, care perforează rezervorul lămpii.

Descoperirile cele mai cunoscute provin de la Ulpia Traiana⁵⁹, Tibiscum⁶⁰, Apulum⁶¹, Romula⁶², Slăveni⁶³, Buciumi⁶⁴, Porolissum⁶⁵, Jidava⁶⁶, Pojejena⁶⁷, Potaissa⁶⁸, Hinova (în fortificația romană târzie de sec. IV)⁶⁹ (**Pl. V-VI**). Contextul de descoperire nu este clar, în bună măsură provenind mai ales din mediul unor apariții întâmplătoare. Ca atare, în provincia Dacia, *datarea* lor este atribuită în cadrul larg al secolelor II-IV.

Analogiile pe care le oferă descoperirile din provinciile limitrofe Daciei sunt cele de la: Naissus⁷⁰, Ilok, Vinkovci, datate în secolul al IV-lea⁷¹, Carnuntum, cu o datare similară⁷². Ivanyi prezintă o piesă similară provenind de la Győr⁷³, descoperiri importante ca analogii oferă lămpile de la Novae din atelierul de olărie⁷⁴, corespunzătoare tipului XLI al lui Kuzmanov⁷⁵.

Se poate observa astfel că, pe teritoriul fostei provincii Dacia, **tipurile II și III** de lămpi lucrate la roată coexistă în timp, după abandonarea teritoriului de către romani. Compararea pieselor cu exemplare provenind din provinciile limitrofe Daciei, unde apar exemplare similare încadrate cronologic în secolul al IV-lea conduc spre o datare asemănătoare.

Prin modul lor de execuție, exemplarele din **tipurile II și III** sunt produse ale unor ateliere de olărie obișnuite locale, având în vedere pasta zgrunțuroasă cu mult degresant în compoziție. Prezența lor în mai multe localități de pe teritoriul fostei provincii constituie o dovadă de continuare a producerii ceramicii în stilul și maniera romană, chiar dacă sub aspect calitativ se constată o degenerare a pastei, finisajului și se constată un declin pronunțat, constatat de fapt și în Imperiul Roman. Piese sunt simple, nedecorate și ajung să depășească și să înlocuiască numeric piesele de import din alte provincii.

Nu poate fi exclusă însă posibilitatea, cel puțin în cazul descoperirilor provenite din fortificațiile romane târzii de tip *quadriburgia* (Gornea, Dierna, Hinova, Sucidava etc), ca lămpile lucrate la roată, simple, din pastă roșie, alături de cele glazurate, să provină din *import*, din centrele sud-dunărene, așa cum presupunea N. Gudea⁷⁶.

Lămpile romane lucrate la roată reprezintă o modalitate specifică în mediul local provincial roman de confecționare a pieselor, care evoluează în timp, ocupând un loc important în producerea acestei categorii de piese în detrimentul opaițelor lucrate în tipar.

În Dacia, deși abandonată de romani, producerea acestor artefacte continuă în paralel cu cea din provinciile romane limitrofe, constituind un indiciu al relațiilor economice interprovinciale pe de o parte, dar și o calitate a atelierelor ceramice locale precum cele de la Tibiscum, Romula, poate Apulum.

După cum este prea bine cunoscut, în anii 271 sau 274/275 administrația romană a abandonat provincia Dacia. În noul context istoric, împăratul Dioclețian a impus anumite măsuri de reorganizare

⁵⁹ Roman 2001–2002, nr. 78/fig. 138.

⁶⁰ Benea 1990, fig. 20, nr. 128, 129, 131, 132.

⁶¹ Roman 2001–2002, 145–146 cu toată bibliografia.

⁶² Popilian 1976, 241, fig. 11/6; Popilian 1997, pl. 29.

⁶³ Isac, Roman 2006, nr. 66, 67.

⁶⁴ Gudea, Cosma 2008, 97, nr. 54.

⁶⁵ Matei *et alii* 2006, 133.

⁶⁶ Negru 1996, 75–80, fig. 2/8.

⁶⁷ Isac, Roman 2006, nr. 68.

⁶⁸ Cătinaș 1997, 172–214.

⁶⁹ Isac, Roman 2006, nr. 250.

⁷⁰ Jovanović 1976, 74–80, nr. 26, 34.

⁷¹ Vikić Belancić 1975, nr. 1057-fig. 43/3, nr. 1063–4–4a etc.

⁷² Alram-Stern 1989, nr. 606-Pl. 4/42.

⁷³ Ivanyi 1935, tipul XXXII, nr. 4250.

⁷⁴ Dyczek 2005, fig. 5.

⁷⁵ Kuzmanov 1992, *passim*.

⁷⁶ Gudea 2008, 97–116.

militară și administrativă a teritoriilor provinciilor romane și, implicit, a instituit un control asupra teritoriului nord-dunărean menite să protejeze noile frontiere romane. Întinderea în adâncime a acestui areal geografic nu este prea bine precizată. El constituie încă un prilej de dispută în literatura de specialitate între a aprecia teritoriul ca reprezentând o fâșie de teren de-a lungul fluviului sau, dimpotrivă, o extindere în adâncime în fostul teritoriu al provinciei Dacia.

Sud-vestul fostei provincii romane Dacia a fost astfel arondat la două provincii:

1. Moesia Prima, de la Singidunum – până la Taliata (Donji Milanovac pe râul Porečka Reka, iar pe malul de nord, de undeva de lângă Banatska Palanka până la Svinîța);

2. Dacia Ripensis, de la Transdierna și până Ratiaria (Arčar), respectiv Dierna (Orșova) până la sud de Drobeta⁷⁷ (**Pl. VII**).

Între descoperirile de lămpi romane lucrate la roată, apreciate ca structură aparținând perioadei de după retragerea romană, sunt câteva piese deja în bună măsură cunoscute în literatura de specialitate românească⁷⁸.

Opaile lucrate la roată pe care le propunem atenției provin de la Tibiscum și sunt parțial cunoscute în literatura de specialitate⁷⁹. Ele erau executate dintr-o pastă de culoare maronie-roșcată, cu degresant sub formă de pietricele în compoziție, nu prea fină, cu aspect zgrunțuros. Pasta din care sunt confecționate opaile este aceea a ceramicii de uz comun romane cunoscute, ceea ce atrage atenția asupra caracterului local al atelierelor care produc astfel de obiecte de iluminat.

Piesele în sine sunt simple, de formă rotundă, conice în profil sau tronconice, cu un orificiu de alimentare larg și un cioc tras în afară rotund, torțile sunt simple, inelare și au fost aplicate ulterior confecționării pieselor. Tipologic cuprind mai multe variante.

Concluzii

Opaile romane lucrate la roată cunosc o evoluție îndelungată în timp și coexistă alături de piesele executate în tipar de diferite tipuri. Apariția lor este constatată deja în secolul al II-lea, chiar dacă se manifestă printr-un număr redus de exemplare⁸⁰. În analiza acestei categorii de opaie trebuie evidențiate unele elemente specifice privind calitatea pastei de confecționare, maniera de execuție a opaifului, aspectul morfologic al piesei, etc., elemente care să contribuie la o departajare evolutivă a pieselor. La aceasta se adaugă, acolo unde sunt posibile, unele precizări cronologice mai riguroase de datare⁸¹.

Listă Figuri

- Pl. I. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul I A : 1. Ilișua; 2. UTS; 3. Hotărani; 4. Oltenia; 5. Slăveni; 6. Câmpulung-Jidava; 7–8. Buciumi.
- Pl. II. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul I B: 1. Ilișua; 2. Micăsasa; 3. UTS; 4. Cinciș; 5a, 5b. Tibiscum; 6. UTS.
- Pl. III. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul II A: 1. Ilișua; 2. Micăsasa; 3, 4. Tibiscum; 5a, 5b. Tibiscum; 6, 7. Buciumi; 8. Porolissum; 9. Buciumi; 10–12. Apulum; 13, Câmpulung-Jidava; 14. Săpata de Jos.
- Pl. IV. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul II B: 1. Sucidava; 2. Gornea; 3. Romula.
- Pl. V. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul III: 1, 2. Romula; 3. Pojejena; 4, 5 Slăveni; 6, 7. Câmpulung-Jidava; 8. Buciumi; 9–10. Potaissa; 11. UTS; 12. Buciumi.
- Pl. VI. Opaie romane lucrate la roată din Dacia. Tipul III: 13a, 13b. Dierna; 14a, 14b. Tibiscum; 15–17. Tibiscum; 18. Sântămăria Orlea; 19. Tibiscum.
- Pl. VII. Opaie romane descoperite în provincia Dacia (tipurile I-III).

⁷⁷ Deci undeva la sud de Calafat, pe malul de nord al Dunării.

⁷⁸ Benea 1990, nr. 128–134, Pl. 20.

⁷⁹ Publicate inițial de noi în Benea 1990, 139–168.

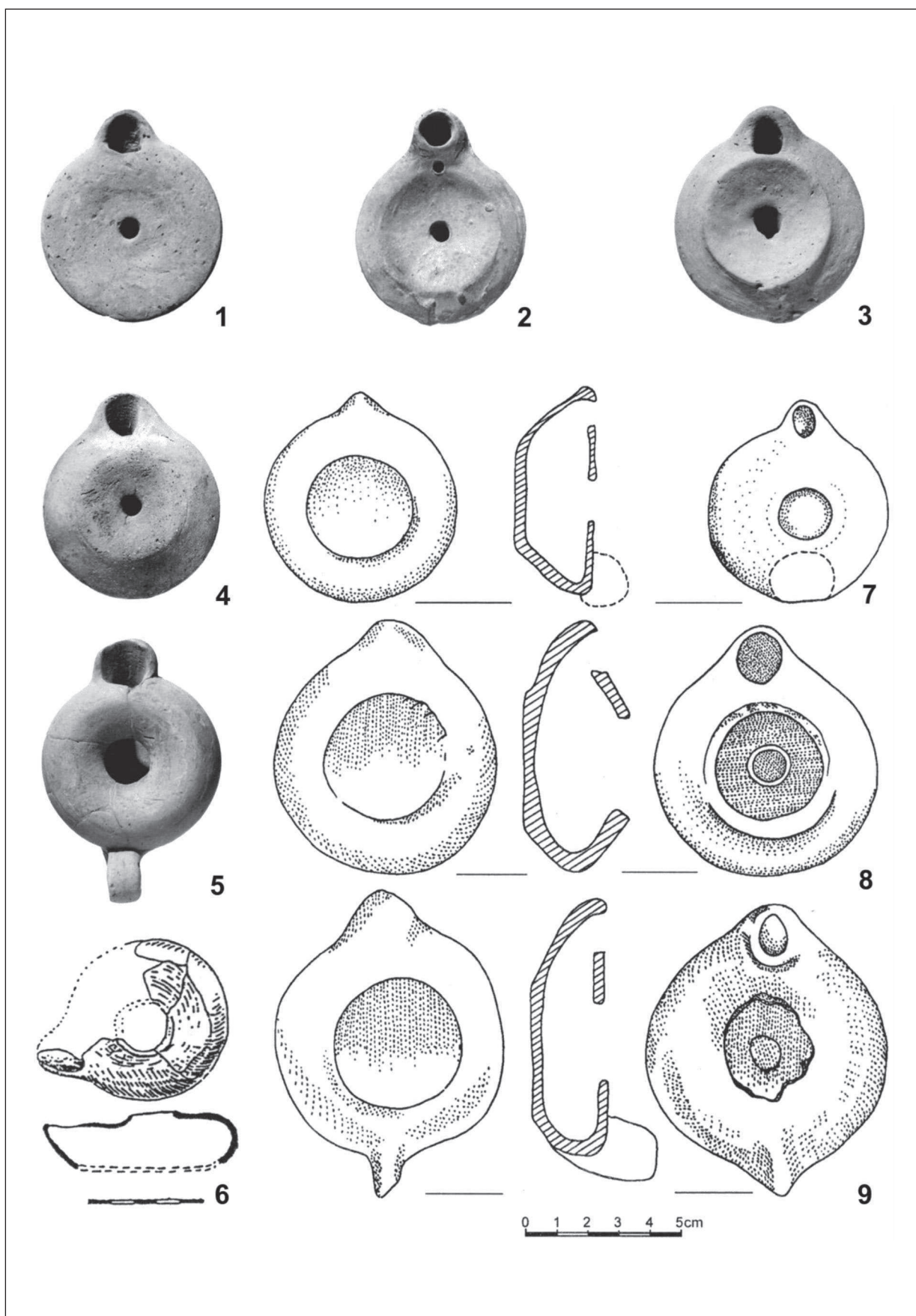
⁸⁰ Alicu 2006, Lychnus, 2006, nr. 45,

⁸¹ Ne deosebim de modul de organizare a materialului făcută de C. Roman în cele două studii ale sale din anii 2000, 2001–2002.

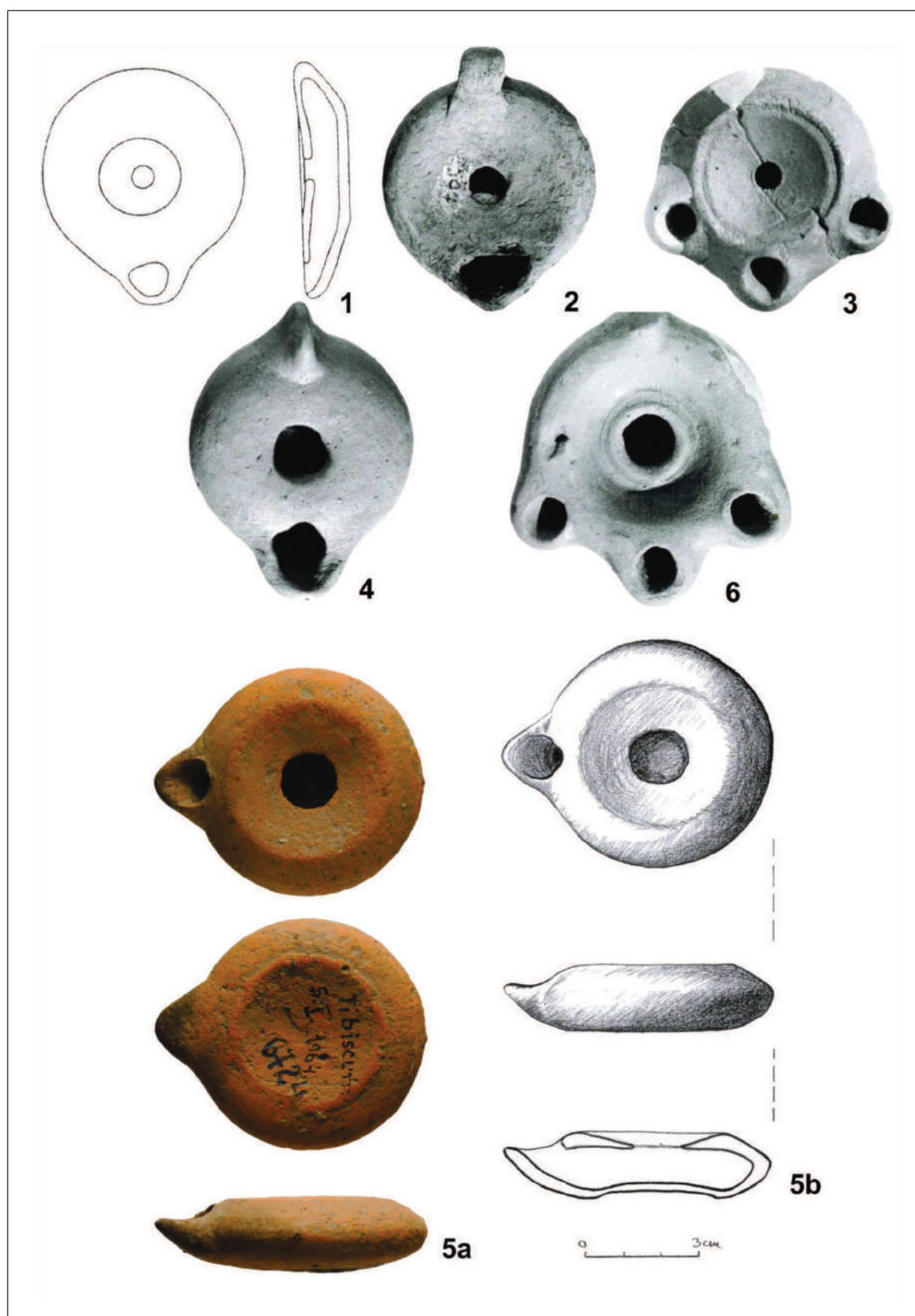
Bibliografie

- Alicu 1994 Alicu, D., *Opaștele romane/Die Römische Lampen – Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1994.
- Alicu 2006 Alicu, D., *Die römischen Lampen von Sarmizegetusa(I). Die Funde der Jahre 1882–1976*, Zalău, 2006.
- Alram-Stern 1989 Alram, Stern E., *Die römischen Lampen aus Carnuntum*, RLO, heft, 35.
- Băluță 1965 Băluță, Cl., *Opaștele romane de la Apulum (II)*. În: *Apulum*, 5, 1965, p. 277–293.
- Benea 1990 Benea, D., *Lampes romaines de Tibiscum*. În: *Dacia*, 34, 1990, p. 135–168.
- Cătinaș 1997 Cătinaș, A., *Opaște din colecția Teglás*. În: *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, p. 172–214.
- Cioflan, Negru 1996 Cioflan, T.; Negru, M., *Lămpi de lut ars descoperite în castrul roman de la Câmpulung-Pescăreasa (Jidava)*. În: *Arhivele Olteniei*, 11, 1996, p. 49–54.
- Crnobrnja 2000–2001 Crnobrnja, A., *Skupni Nalaz Rimskih oljaka-prilog proučavanu Urbane i Istorije Sigidunuma*, Godišnjak Grada Beograda, XLVIII, 2000–2001, p. 67–88.
- Dyczek 2005 Dyczek, P., *A new Pottery manufacturing center Novae*, RCRF, Acta 39, Abingdon, 2005, p. 301–306.
- Gudea 1989 Gudea, N., *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*. În: *Acta Musei Porolissensis*, 13, 1989.
- Gudea 2008 Gudea, N., *Pannonische glasierte Keramik.II. Über die spatromischen (4 Jahrhundert) glasierten Lampen von der Mittleren und Unteren Donau*. În: *Lychnological Acts 2. Trade and local Production of lamps from the Prehistory until the middle Age*, Zalău-Cluj Napoca, mai 2006, 2008, p. 97–116.
- Gudea, Cosma 2008 Gudea, N.; Cosma, C., *Die Lampen aus dem Römerkastell von Buciumi (Dacia Porolissensis)*. În: *Lychnological Acts 2. Trade and local Production of lamps from the Prehistory until the middle Age*, Zalău-Cluj Napoca, mai 2006, 2008, p. 117–128, pl. 85–97.
- Jovanović 1976 Jovanović, Al., *Zemljane Svetilke iz anticke zbirke Narodnog Muzeja u Nišu*. În: *Nišcki Zbornik*, 2, 1976, p. 61–82.
- Ivanyi 1935 Ivanyi, D., *Die pannonischen Lampen*. În: *Diss. Pann.*, 2,2, 1935, Budapest.
- Krunić 2011 Krunić S., *Anticke Svetilke* Krunić, S., *Anticke Svetilke iz Muzeja Grada Beograda*, Beograd.
- Kuzmanov 1981 Kuzmanov, G., *Za proizvodstvo na glinrni Lampi v Dolna Mizi a i Trakia(I-IV v)*. În: *Arheologija*, Sofia, 23/1, 1981, p. 10–20.
- Kuzmanov 1992 Kuzmanov, Gh., *Antike Lampen Sammlung des Nationalen Archäologischen Museum*, Sofia, 1992.
- Loeschcke 1919 Loeschcke, S., *Lampen aus Vindonissa. Ein Beiträge zur Geschichte von Vindonissa, und die antiken Beleuchtungswesens*, Zürich.
- Lychnus 2006 *Lychnus et Lampas*, Cluj-Napoca, 2006.
- Instrumente de iluminat 2006 *Instrumente de iluminat din nord-vestul României*, Zalău, 2006.
- Isac, Roman 2006 Isac A, Roman C.A., *Lychnus et Lampa. Exhibition Catalogue*, Cluj-Napoca, 2006.
- Matei et alii 2006 Matei, Al.; Pop, H.; Musca, E.; Pripon, E.; Bejinariu, I., *Instrumente de iluminat din nord-vestul României/Lighting tools from the North-West of Romani. Catalog de expoziție*, Zalău, 2006.
- Negru 1996 Negru, M., *Some aspects of the Lamps discovered in the roman forts of Muntenia*. În: *RCRF*, 33, Abingdon, 1996, p. 75–81.
- Popilian 1976 Popilian, Gh., *Un quartier artisanal à Romula*. În: *Dacia*, 20, 1976, p. 221–250.
- Popilian 1997 Popilian, Gh., *Les centres de production ceramique d'Oltenie*. În: *Études sur la ceramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timișoara, 1997, p. 7–21.
- Roman 2000 Roman, C.A., *Roman Wheelmade lamps of roman Dacia*. În: *Acta Musei Napocensis*, 37/1, 2000, p. 99–140.
- Roman 2001–2002 Roman, C.A., *Opaștele din Dacia lucrate la roată*. În: *Sargetia*, 30, 2001–2002, p. 129–169.

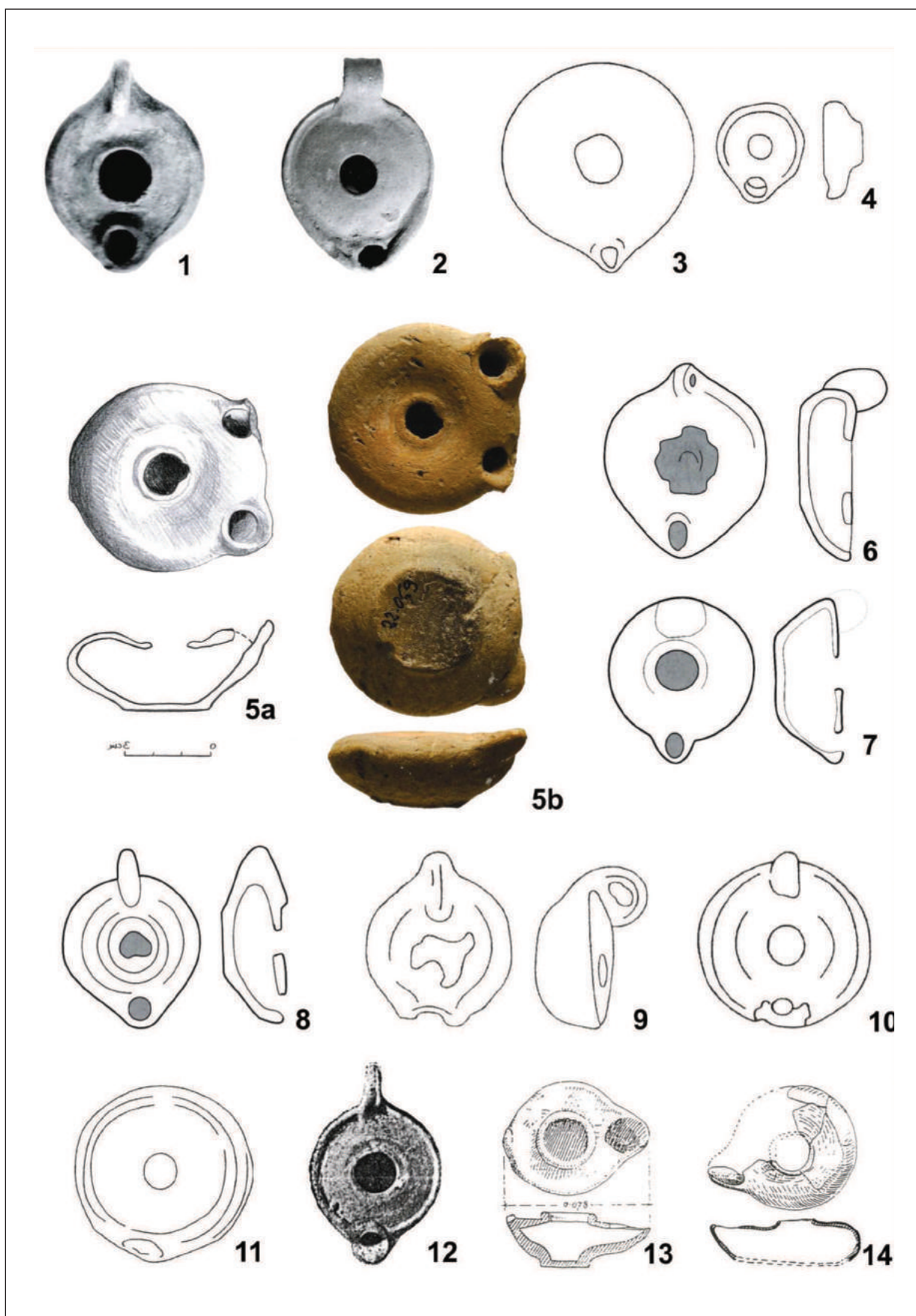
- Rubright 1973 Rubright, J., *Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica*. În: *Sirmium*, 3, 1973, p. 45–78.
- Szentleky 1969 Szentleky, T., *Ancient Lamps*, Budapest, 1969.
- Tudor 1947 Tudor, D., *Sucidava III*. În: *Dacia*, sv., 11–12, 1945–1947, p. 145–208.
- Vikić-Belančić 1976 Vikić-Belančić, B., *Antičke Svjetilke u Arheološkom Muzeju u Zagrebu*, Zagreb, 1976.

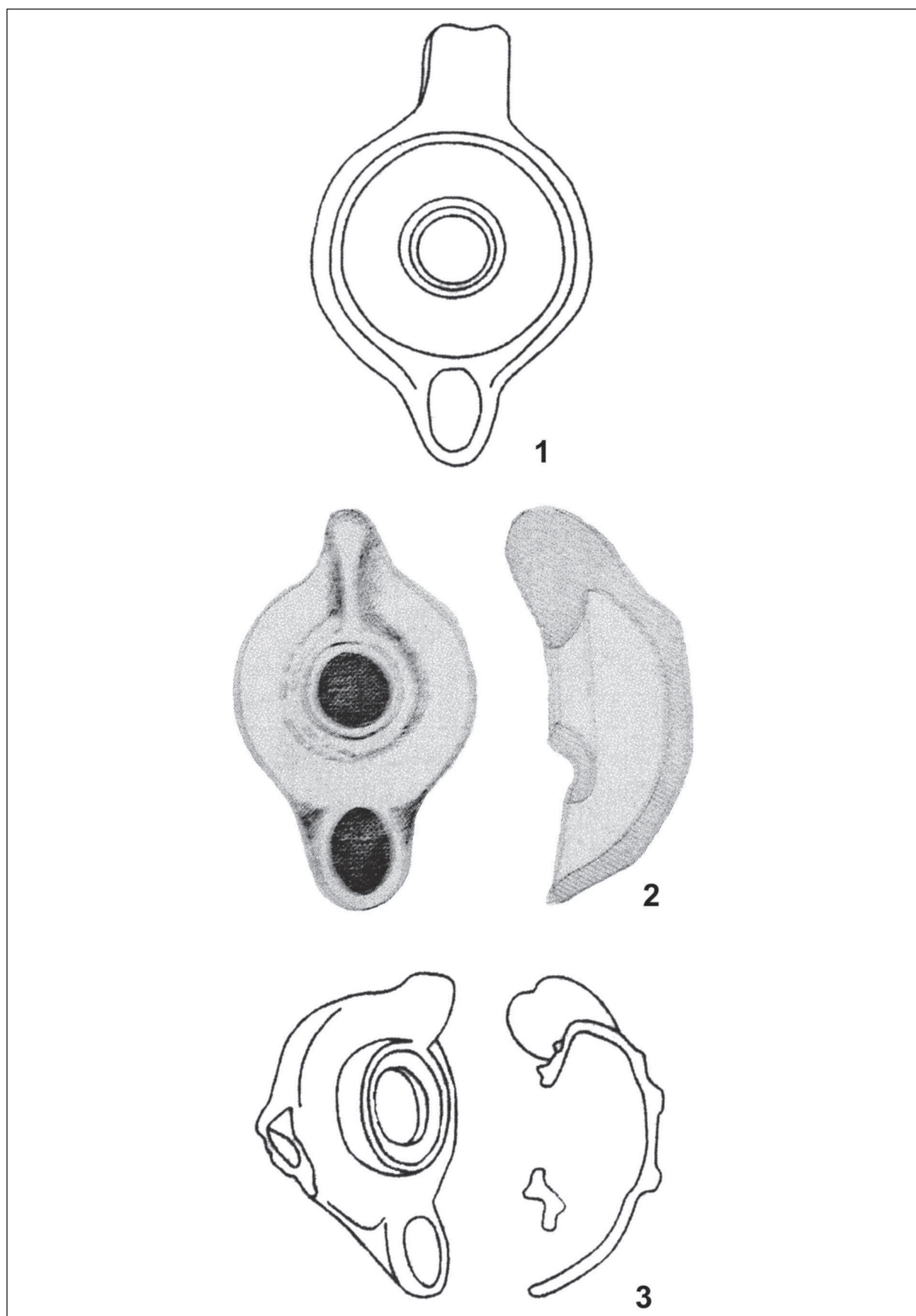
Pl. I. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul I A : 1. Ilișua; 2. UTS; 3. Hotărani; 4. Oltenia; 5. Slăveni; 6. Câmpulung-Jidava; 7-8. Buciumi.

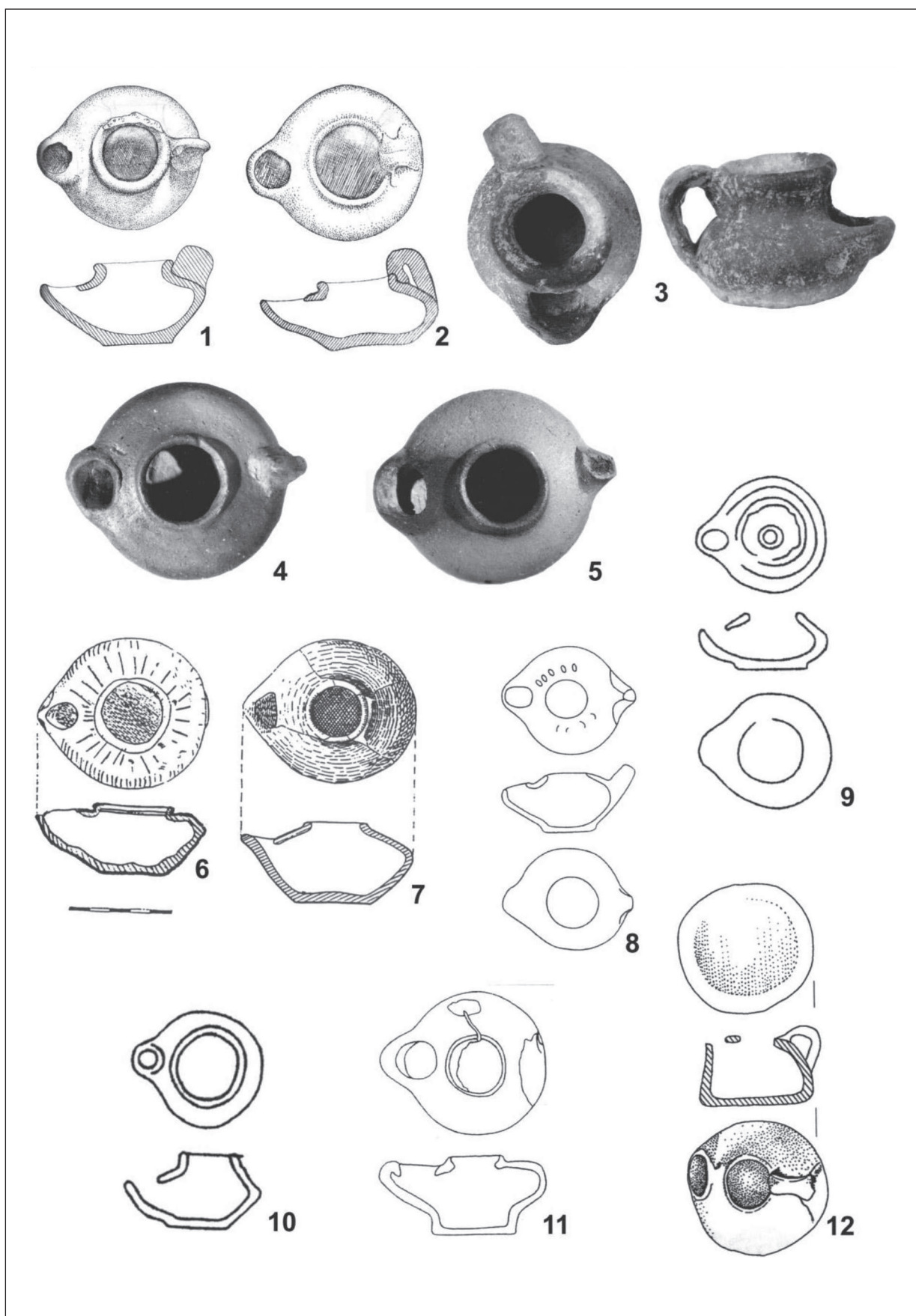
Pl. II. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul I B: 1. Ilișua; 2. Micăsasa; 3. UTS; 4. Cinciș; 5a, 5b. Tibiscum; 6. UTS.

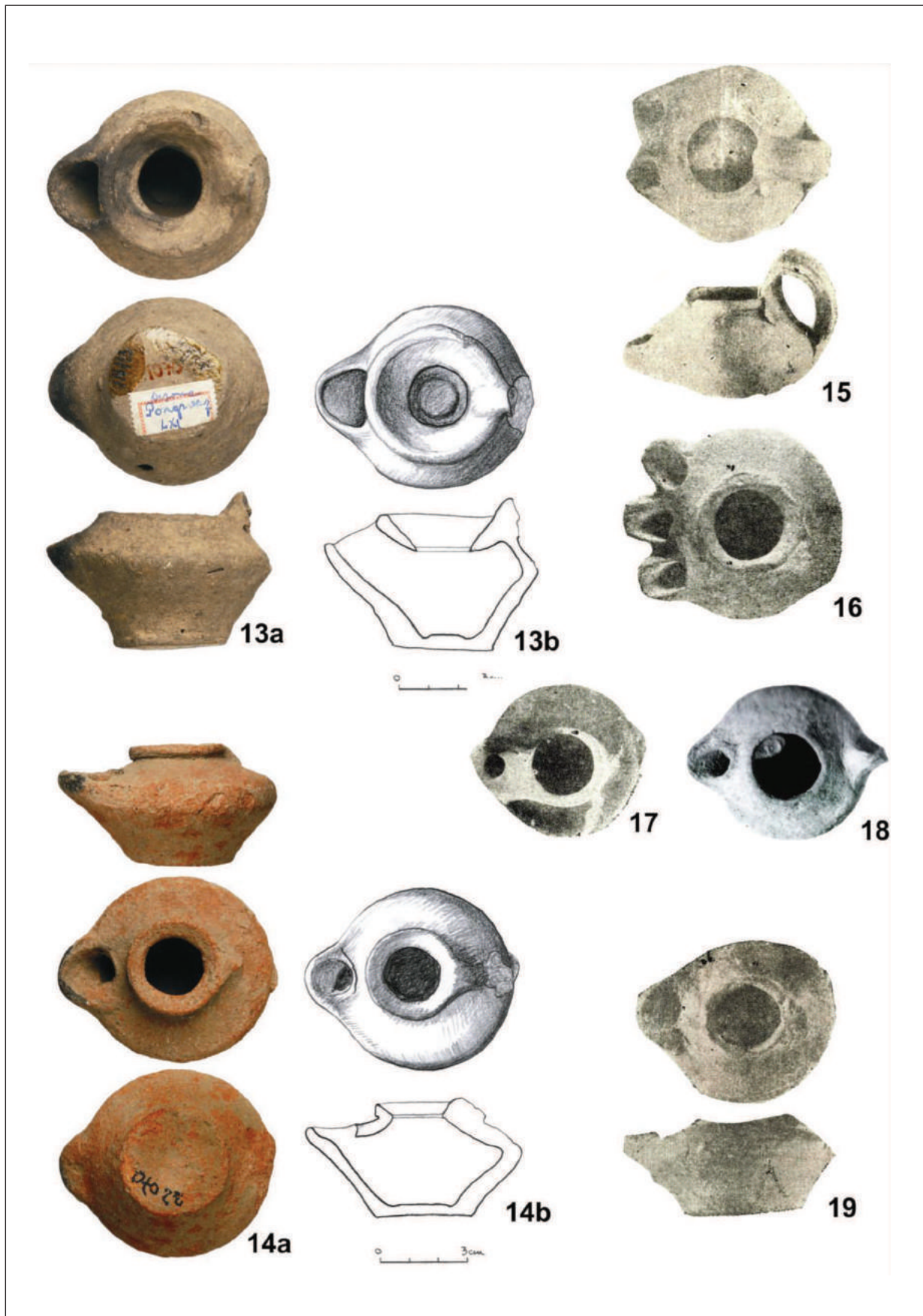
Pl. III. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul II A: 1. Ilișua; 2. Micăsasa; 3, 4. Tibiscum; 5a, 5b. Tibiscum; 6, 7. Buciumi; 8. Porolissum; 9. Buciumi; 10–12. Apulum; 13. Câmpulung-Jidava; 14. Săpata de Jos.

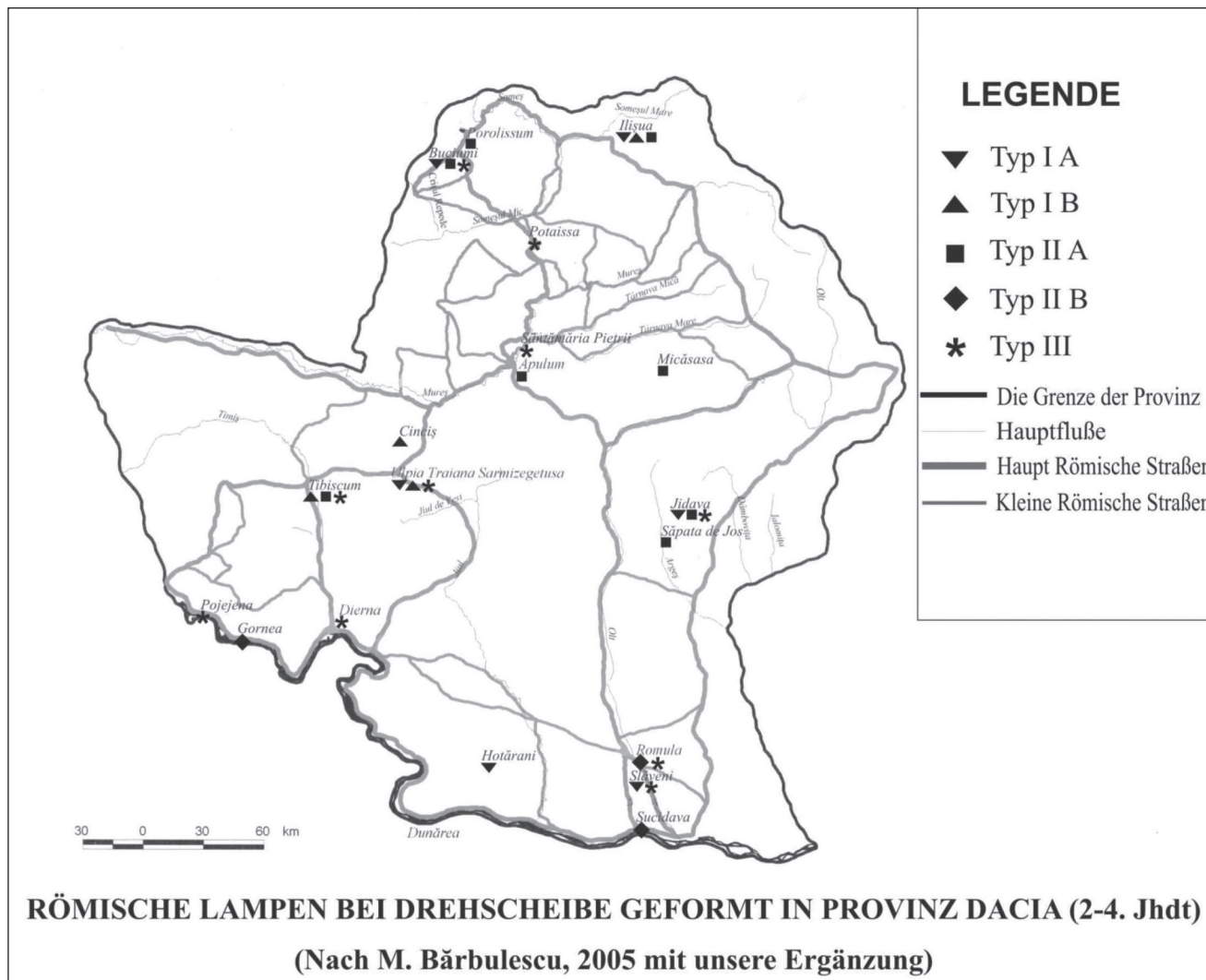
Pl. IV. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul II B: 1. Sucidava; 2. Gornea; 3. Romula.

Pl. V. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul III: 1, 2. Romula; 3. Pojejena; 4, 5. Slăveni; 6, 7. Câmpulung-Jidava; 8. Buciumi; 9-10. Potaissa; 11. UTS; 12. Buciumi.

Pl. VI. Opaițe romane lucrate la roată din Dacia. Tipul III: 13a, 13b. Dierna; 14a, 14b. Tibiscum; 15–17. Tibiscum; 18. Sântămăria Orlea; 19. Tibiscum.

Pl. VII. Opaite romane descoperite în provincia Dacia (tipurile I-III).